

sonucunda gelişen pek çok yerleşim merkezi mevcuttur.

Geniş mânada iskân, insanın coğrafya ile ilişkisinin bir evresi olarak toprak üzerine sürekli ya da geçici şekilde yerleşmeyi ifade eder. Yerleşmenin sürekli veya geçici olması tamamen fizikî, coğrafi, ekonomik, iklimsel, siyasal ve beşerî sebeplere bağlıdır. Medeniyetin teşekkülü ve tekâmülü konusunda yerleşik hayata geçiş önemli bir aşama olarak görülmüştür. İnsanlık tarihinde milâttan önce 15 ile 12.000 yıl aralıklarında başlayan yerleşik hayata geçiş, uzun bir avcılık ve konar göçerlik sürecinin ardından deneme yanılma evresinden sonra gerçekleşti ve Mezopotamya'da gelişen bu ilk yerleşik topluma Natuf kültürü adı verildi (Maisels, s. 132, 133, 198). Nil, Dicle, Fırat ve İndus nehirlerinin alüvyon vadilerinde bitki yetiştirilmesi ve üretilen tahılın stoklanması yerleşik hayatın sürekliliğine yol açtı. Milâttan önce 12.000'den itibaren beslenme ve korunma amacıyla bir arada bulunan topluluklar, yavaş yavaş üretim ve organizasyon için iş bölümünü gerçekleştirdikleri bir döneme girdiler. Bu tür birleşme beraberinde zamanla elde edilen ürünün depolanması, dağıtımı ve ticaretiyle uğraşan yönetici bir grubun ortaya çıkmasını sağladı. Bu gelişmelere bağlı olarak Mezopotamya, Mısır, İran, Suriye, Hint ve Irak'taki verimli nehir kıyılarıyla vadiler medeniyet merkezleri şeklinde belirmeye başladı. Anadolu'da milâttan önce 10.000'lere tarihlenen Urfa Göbeklitepe Tapınağı, milâttan önce 8000'lere ait Burdur Hacılar ve Konya Çatalhöyük'teki evcil hayvan figürleri, Ürdün'deki Eriha harabeleri, İran'da Susa, Suriye ve Filistin'deki eski yerleşim bölgeleri sürecin evrelerine ait işaretleri oluşturan önemli merkezlerdir (a.g.e., s. 134). Bu bölgelerde yerleşik hayatın ilk görüntüsü şeklinde meydana gelen köyler arasından merkezî özelliğe sahip, katmanlaşmış toplumsal yapısı ve sosyal organizasyon biçimiyle gelişmiş ayrıcalıklı merkezler olarak şehirler ortaya çıktı. Şehirlerin en belirgin özelliği, tarım dışı ekonominin ana damarı olan el zanaatları ile üretim ve bölgesel ticarete bağlı olarak gelişen sosyal organizasyon biçimi olmalarıdır. Şehirlerin ortaya çıkışı insanlığın siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal organizasyon bakımından bir üst katmana geçişini simgeler. Böylece yerleşik hayata geçiş düzeni ilk önce yaylak-kışlak olarak geçici iskân yerleri, ardından bunlardan bazılarının tarım devrimi ve hayvan evcilleştirmeyle paralel biçimde

sürekli hale gelmesi ve köylerin ortaya çıkışı, bu köylerden bir kısmının nüfus, sosyal organizasyon, tarım dışı faaliyetler ve siyasal etkinlikle şehirlere dönüşmesi şeklinde gelişme gösterdi. Böylece avcılık-toplayıcılık kültüründen iş bölümüyle uzmanlaşmış sosyal zümrelerin yaşadığı, örgütlü, katmanlı ve kalabalık bir nüfusu barındıran şehirlere doğru bir evrim meydana geldi. Bu da adına medeniyet denilen tekâmül sisteminin son halkası olarak bugünkü modern şehirlerin teşekkülünü hazırladı.

Türk tarihinin son üç bin yıllık dönemi için de benzer süreçler geçerlidir. Milâttan önce 2000'lerde Türkler'in ilk ana yurdunun yeri tartışmalı olmakla birlikte Altay dağları civarı olduğu konusunda yaygın bir tesbit vardır. Milâttan önce 300'lere doğru Moğolistan'ın batı ve güney bölgelerini de içine alan ve adına bugün Türkistan denilen geniş coğrafya Türkler'in tarihî anayurdu olarak tanımlanmaktadır. Bu geniş coğrafyada ilk dönemlerde boylar halinde konar göçer bir hayat süren Türkler'in sınırlı da olsa toprakla meşguliyetleri vardı. Hunlar devrinde yine kendilerine mahsus yurtlarda ve otlak alanlarında konar göçer bir hayat tarzları vardı ve kısmen tarımla da uğraşmaktaydılar. Siyasî açıdan zaman zaman dağınık bir tabloda yaşayan Türk boyları birinci ve daha çok ikinci Göktürk döneminde yerleşik hayata geçtiler, bazı bölgelerde tarımla meşgul oldular. Bunun en açık göstergesi merkez olarak ortaya çıkan gelişmiş şehirlerin varlığıdır. Orhon yazıtlarında geçen "balık" ve "ulus" kelimeleri şehri ifade eder. Türkler'in kitleler halinde yerleşik bir düzene geçmelerine dair en kesin veriler ise 744'ten sonra kurulan Uygur Devleti dönemine aittir. Uygur kağanları şehirler ve yönetim merkezi şeklinde saraylar inşa ettiler. Ordubalık (Karabalasagun), Beşbalık gibi şehirler Uygur döneminde kuruldu. Turfan bölgesi geniş, verimli alanlarıyla tarım yapmaya ve yerleşik hayata uygun bir bölge olarak Uygur Türkleri'nin iskân sahasını teşkil etti. Siyasî yönden birlik altında olmasalar da küçük hanlıklar şeklinde varlıklarını sürdüren Uygurlar, yerleşik konumlarını bugünkü Doğu Türkistan bölgesinde günümüze kadar devam ettirdiler.

Diğer Türk boylarından büyük topluluklar 751 ve özellikle 840'tan sonra batıya doğru hareket etmeye başladılar. Esasen Türk tarihinin önemli olaylarından biri Uygurlar'ın Turfan bölgesinden tarıma geçmeleri ve sürekli yerleşik hayata

başlamaları, diğeri de başta Oğuzlar olmak üzere Tölös, Karluk, Basmıl ve Kırgız boylarının Orta Asya'da varlıklarını devam ettirmeleri ve bu kitlelerin 900'lerden itibaren daha batıya Mâverâünnehir bölgesi ve Fergana vadisine doğru hareketlenmeleridir. Böylece bir taraftan İç Asya'da ve çevresinde yeni devletler kurulurken bu devletlerin kuruluşunda etkin rol oynayan boylardan bazıları kısmen yerleşik hayata geçti, bir kısmı da göçlerine devam ederek İran'a geldi, oradan da Suriye, Azerbaycan ve Anadolu'ya yöneldi. Karahanlı Devleti zamanında Orta Asya, Mâverâünnehir, Hârizm bölgesi ve İran stepleri Türk boylarının yoğun biçimde yayıldığı alanlardır. Bu dönemde yerleşik hayata geçenler, bulundukları bölgelerde istikrarı temin etmeye çalışırken konar göçer hayatı devam ettirerek düzen tanımaz bir vaziyette hayat süren diğer Türk boylarıyla da çatışmaya girdiler. Bu bağlamda Karahanlılar yerleşik düzene geçmeye çalışan boylarla kurulan bir devlettir. Hârizmşah ülkesi zengin şehirleri, ticaret yollarının etrafında kurulan köyleriyle yerleşik bir görüntü vermektedir. Otrar, Ürgenç, Savran bunların başında yer alır. Aynı şekilde Kâşgar, Karaçuk, Özkent, Merv, Sayram, Daşoğuz, Semerkant, Taşkent, Buhara, Yesi, Yarkent gibi çok sayıda iskân merkezi daha X. yüzyıldan itibaren birer Türk şehri haline geldi.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Tanoğlu, *Beşerî Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969, s. 211; a.mlf., "İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *TM*, XI (1954), s. 1-32; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur* (trc. M. Reşat Uzman), İstanbul 1980, s. 106-121; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1989, tür.yer.; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1992, tür.yer.; a.mlf., "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *TTK Belleten*, XXI/83 (1957), s. 429-447; a.mlf., "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *a.e.*, XXIV/96 (1960), s. 567-594; Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler*, Ankara 1995-99, I-II, tür.yer.; Ch. K. Maisels, *Uygurların Doğuşu: Yakındağ'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş* (trc. Alaeddin Şenel), Ankara 1999, s. 132-134, 198; J. M. Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaks and Tümens", *The Mongol Empire and its Legacy* (ed. R. Amitai-Preis – D. Morgan), Leiden 2000, s. 38-56; a.mlf., "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Ir-S*, XI (1978), s. 57-81.

YUNUS KOÇ

H. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Dönemi. İslâm tarihinde ilk kalıcı iskân hareketinin ardından Medine'de gerçekleşmiş,

Hız. Peygamber'den önce Medine'ye hicret eden muhacirler çoğunlukla Kubâ köyünde, Hazrec'in kollarından Amr b. Avf, Hâris b. Hazrec ve Benî Cahcebâ'nın oturduğu mahallelerde kalmıştır. Hız. Peygamber Medine'ye gidince evvelâ muhacirlerle ensar arasında kardeşlik akdi yaparak muhacirleri ensarın evlerine yerleştirdi. Ardından şehir merkezini belirleyen ilk adım olarak Mescid-i Nebevî'nin inşaatına başlandı. Mescidin inşasında Hız. Peygamber için doğu duvarının güney kısmına bitişik iki oda (hücre) yapıldı. Bunlardan birinde hicretten bir süre önce evlendiği Hız. Sevde, diğerinde ise Medine'de evlendiği Hız. Âişe kalyordu. Daha sonra Hârise b. Nu'mân'dan satın alınan arsaya sayıları dokuza varan odalar yapıldı. Yine bu sırada Mescid-i Nebevî'nin giriş kısmında, kalacak yerleri olmayan yoksul muhacirlerin (ehl-i Suffe) barınması için bir gölgelik yapıldı. Hicretten önce Medine, aralarında boş araziler, bahçeler ve "harre" denilen volkanik taşlarla (lav akıntıları) kaplı kesimlerin bulunduğu dağınık mahalleler durumundaydı. Resûl-i Ekrem, Mescid-i Nebevî'nin inşasının ardından şehir planının tamamlayıcı unsurlarından biri olan pazar yerini belirledi. Bakî mevkii (Cennetü'l-bakî) mezarlık olarak ayırdı. Şehrin doğusundaki Harretüvâkım, batısındaki Harretülvêbere ile güneydeki Âir (Ayr) ve kuzeydeki Küçük Sevr dağları arasında kalan bölgeyi de "harem" olarak belirledi.

Mescid-i Nebevî'nin çevresi şehrin gelişmesine uygundu ve bir kısmı ekilip biçilmeyen sahipsiz, bir kısmı da ensardan bazılarının özel mülkü olmakla birlikte iskân edilmemiş boş arazi durumundaydı. Hız. Peygamber, boş arazilerin bir bölümünü evlerini yapmaları için muhacirlere tahsis ederek kurulacak mahalleleri ve sınırlarını bizzat tesbit etti. Bu sırada ensar Medine'nin gelişmesinde hiçbir fedakârlıktan kaçınmadı. Muhacirlere arsa bağışlayıp onların kısa sürede ev sahibi olmalarına yardım etti. Ardından Mescid-i Nebevî'nin etrafında evler inşa edilmeye başlandı. Mahalle aralarındaki boşluklar da iskâna açıldı. Bu arada mevcut bazı yapılar korundu. Nitekim Resûlullah Medine'de daha çok yahudilerin oturduğu, kale olarak da kullanılabilecek büyüklükte, sayıları altmışa ulaşan üç katlı taş evlerin korunmasını istedi (Semhûdî, I, 110). Zilkade 2 (Mayıs 624) tarihinde Benî Kaynukâ', Rebîulevvel 4'te (Ağustos 625) Benî Nadîr yahudileri Medine'den çıkarıldı. Şehirde kalan son yahudi kabilesi Benî Kurayza ise Resûl-i Ekrem'e ihanet ederek müşriklerle ittifak

yapınca erkekleri ölüm cezasına çarptırıldı (5/627). Boş kalan yahudi mahallelerine muhacirler iskân edildi, ayrıca yeni binalar yapıldı. Yeni yerleşme düzeninde mahallelerin sayısı artarken bazı kenar semtler de şehrin bir parçası haline geldi. Önceki mahallelerle yenileri arasında yollar açıldı. Şehrin sınırları kuzeyde Benî Sâide mahallesi, güneyde Avâlî ve Kubâ, doğu tarafından Cennetü'l-bakî, batıdan pazar yeriyle birleşti. Bu sırada şehrin sınırlı doğal kaynaklarının tekelleşmesine veya tüketilmesine, bazı arazilerin cazip hale gelmesine karşı tedbirler alındı. Nitekim Sel' dağının batısındaki mahallede oturan ve kendi semtlerinden ayrılıp mescidin yakınına yerleşmek isteyen kabilelere izin verilmedi.

Mescid-i Nebevî'nin çevresine iskân edilen muhacirlerden Hız. Ebû Bekir, Hız. Ali ve Osman'ın evleri mescidin doğusunda; Hız. Ömer, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın evleri batısında; Abdurrahman b. Avf ile Abdullah b. Mes'ûd'un evleri kuzeyinde; Sa'd b. Ebû Vakkâs, Abbas, Temîm ed-Dârî ve Hız. Ömer'in evlâdının evleri de güney tarafında kalyordu (M. İlyâs Abdülganî, s. 59-151). Mescidin batı tarafında Benî Mahzûm ve müttelikleri için yerler tahsis edildi. Adî b. Kâ'b kabilesine mensup muhacirlerin evleri bayram namazının kılındığı musallâya uzanan Belâtüa'zam yolunun üzerindeydi. Bu arada mahallelerde bir kısmının planı ve kible tesbiti bizzat Hız. Peygamber tarafından yapılan mescidler inşa edildi. Muhacirlerden bazıları zamanla ikinci bir ev yaptırdı. Ebû Bekir'in ikinci evi Sunh'ta, Utbe b. Gazvân ve Ali b. Ebû Tâlib'in ikinci evleri Bakî mevkisinde, Ömer'in ikinci evi de Hazrec'in kollarından Benî Ümeyye mahallesinde bulunuyordu. Şehir planında yolların Mescid-i Nebevî'nin kapıları esas alınarak açıldığı söylenebilir.

Medine döneminin ilk yıllarında İslâmîyet'i kabul eden çevredeki insanların yurtlarını terkedip Hız. Peygamber'in yanına hicret etmesi bir zorunluluktur. Dolayısıyla Medine'ye hicret 8 (630) yılında Mekke'nin fethine kadar devam etti. Ancak Resûl-i Ekrem, kendisine biat etmek üzere gelen kişilerden biat için hicret etmelerini şart koşmakla birlikte (Buhârî, "Meğâzî", 53) bazı kabilelerden kendi yurtlarında kalmalarını istiyordu. Kıtık ve kuraklığın yaşandığı 5. yılda (626) Medine'de kabul ettiği ilk heyet olan 400 kişilik Müzeyne kabilesi mensuplarına hicret şartını yerine getirip hicret sevabı kazandıklarını söyledi ve mallarının başına dönmelerini

istedi (İbn Sa'd, I, 291, 297-298). Bu yıllarda Medine'ye hicret eden diğer Arap kabilelerine kabile esasına göre mahalleler tahsis edildi. Hazrec ve Evs kabilelerine ait boş arazilere de muhacirler iskân edildi. Müzeyne mensupları Benî Züreyk mahallesine, Temîm'den Benî Eslem ve kolları pazarın kuzeyine, Kudâa'nın Cüheyne ve Belî aşiretleri As'as tepesinin sağındaki araziye, Benî Gıfâr pazarın batısından musallânın kuzeyine kadar uzanan bölgeye, Benî Mustalik muhacirleri de Harretülvêbere civarına yerleştirildi. Hicretten önce Medine'de 10-20.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Hicretten sonra şehrin nüfusu sürekli arttı. Hız. Peygamber'in vefatı sırasında (11/632) şehirde 30.000 sahâbinin bulunduğu zikredilir. Şehir ve çevresinde ise 60.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir (M. Şevki b. İbrâhim Mekki, s. 30).

Hulefâ-yi Râşidin Dönemi. Hulefâ-yi Râşidin devrinde gerçekleşen fetihlerin ardından Irak bölgesinde Basra ve Kûfe, Mısır'da Fustat adıyla ordugâh-şehirler kuruldu. Bu şehirlere bölge fetihlerine katılan askerler yerleştirildi. Ayrıca buralara asker aileleri olmak üzere önemli göçler gerçekleşti. Giderek sivil şehirlere dönüşen bu ordugâhlar aynı zamanda dönemin en önemli siyasî, iktisadî ve ilmi merkezleri haline geldi. Fethedilen bölgelerde mevcut şehirlerde şehrin merkezinde camiye ve yönetim binasına yer verilerek suretiyle yeni bir yerleşim düzeni uygulanyordu. Hulefâ-yi Râşidin devrinde Suriye bölgesindeki şehirlere, Diyarbekir, Antep ve Maraş çevresi olmak üzere Anadolu'ya, el-Cezîre'ye, Cibâl bölgesinden Kafkaslar'a, Irak, İran ve Horasan'a, Mısır'a ve Kuzey Afrika'nın fethedilen kısmına kadar farklı bölgelere müslümanlar iskân edildi. Ancak bunların en karakteristik olanları Hız. Ömer devrinde kurulan ordugâh-şehirlerin iskânıdır.

İlk ordugâh olan Basra, Araplar'ın Hureybe adını verdikleri harabeler üzerinde kuruldu ve 14 (635) yılında bölgenin fethinde bir üs olarak kullanıldı. Utbe b. Gazvân seçilen alanda Hız. Ömer'in emriyle Basra'nın temellerini attı (16/637). Önce kamıştan bir mescid, bir hükümet binası inşa edildi. Utbe b. Gazvân'ın ordusunda Sakif, Süleym, Adî, Belî, Mâzin ve Yeşkür kabilelerine mensup askerler bulunuyordu. Şehrin yerleşim planını ve kabilelerin iskân alanlarını 17 (638) yılında Basra valiliğine tayin edilen Ebû Mûsâ el-Eş'arî tesbit etti (Taberî, IV, 42). Ebû Mûsâ iskân esnasında şehri kabile esasına

göre beş ana bölgeye ayırdı. Ahmâs denilen bu beşli taksimde cami ve dârülimârenin bulunduğu merkezî mahalleye Kureys, Sakif, Huzâa, Hevâzin gibi Mudar ve Rebîa kökenli Hicazlı kabileler yerleştirildi (Sâlih Ahmed el-Alî, *Hıta'ü'l-Başra*, s. 81-87, 93). Mudar kökenli Bekir b. Vâil kabilesinin kolları ayrı bir mahalleye iskân edildi (Massignon, *Hıta'ü'l-Başra*, s. 22). Temîm kabilesine ayrılan mahallede İslâm fetihleri öncesinde Irak çöllerinde yaşayan Temîm, Zeyd Menât b. Temîm, Dârim, Mâzin, Sarîm, Suleyt, Hurmâz, Anber, Huceym, Benî Sa'd, Mücâşi, Riyâh ve Hanzale kabileleri yerleştirildi. Burada ayrıca Esâvire ve Sayâbice gibi İran kökenli topluluklara da yer verildi. Abdülkays semtine Bahreyn'den gelen kabileler iskân edildi. Bölgenin fethine katılan az sayıdaki Ezd kabilesi mensubuna da bir mahalle tahsis edildi. Basra'ya daha sonra başka Arap kabileleri de yerleştirildi. Basra civarında yaşayan çöl Araplar'ının önemli bir kısmının şehrin içine gelmesiyle şehrin nüfusu arttı. Fars, Sicistan ve Kirman gibi doğu vilâyetlerinde yapılan fetihler sonucu kitleler halinde müslüman olan veya esir alınan İranlılar da Basra'ya getirilip yerleştirildi. Bu yıllarda müslüman olan Zutlar, Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından Basra'da iskân edildi.

Hiz. Osman döneminde Sûku'l-mirbed adlı çarşının yetersiz kaldığını gören Vali Abdullah b. Âmir şehrin planını yeniden gözden geçirdi. Ümmü Abdullah Kanalı'nın yanındaki bazı evleri satın alıp yıktırarak burada yeni bir çarşı yaptırdı. Aynı yıllarda Abdülkays ve Ezd kabilelerinin büyük kısmı Basra'ya yerleşti. Abdullah b. Âmir zamanında Übülle ve diğer bazı kanalların kullanılmaya başlanmasıyla şehir daha önemli bir merkez haline geldi. Ahvaz, Sistan (Sicistan), Azerbaycan ve Horasan gibi bölgelerin idarî bakımdan Basra'ya bağlanması şehrin idarî ve iktisadî yönden gelişmesine, nüfusunun artmasına zemin hazırladı. 36 (656-57) yılında şehrin nüfusu 50.000'i geçmişti. Hiz. Ali devrinde "ahmâs" sistemi kısmî düzenlemelerle birlikte devam ettirildi (Nasr b. Müzâhim, s. 117; Belâzürî, *Ensâb*, III, 79). Bu dönemde Ezdliler'in Basra'ya göçü devam etti. Hiz. Ali devrinde Basra divanından atıyye alanların sayısının 60.000 olduğu bildirilmektedir. Şehirde en nüfuzlu kabileler Temîm ve Bekir b. Vâil'in çeşitli kollarıydı. Hicaz'dan gelen Kureys, Kinâne ve Kays Aylân'ın sayısı bunlara göre daha azdı. Doğru Arabistan ve Uman'dan göç edip buraya yerleşen Abdülkays ve Ezd

sonraki yıllarda aktif rol oynadı. İran, Hindistan ve Malezya'dan gelenlerle Zenciler de Basra'ya yerleşmeye başladı.

Hiz. Ömer, 17 (638) yılında Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından kurulan ordugâh-şehir Kûfe'nin yerleşim planını hazırlama görevini Ebû'l-Heyyâc Amr b. Mâlik el-Esedî ve Sâib b. Akra' es-Sekaffî'ye verdi. Şehrin merkezi diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi cami, dârülimâre ve pazar yerine tahsis edildi; ana yollar bu merkeze ulaşacak şekilde düzenlendi. Sa'd b. Ebû Vakkâs, onlu askerî sisteme göre düzenlediği mahalleleri kura ile belirledi. Kûfe'de caminin yanında Künâse adı verilen pazar kuruldu. Hazırlanan plana göre Kûfe dört ana kesime ayrıldı ve buralara giden 40, 30, 20 ve 7 arşın genişliğinde on beş ana yol yapıldı. Kuzey tarafı beş, güney tarafı dört, doğu ve batı tarafları üçer caddeye bölünerek her kabile kendisine ait bir mahalle oluşturacak şekilde yerleştirildi. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın uyguladığı onlu sistemde nesep birliğinin esas alınmamış olması ve ilk yerleşmeden kısa bir süre sonra gerek şehir nüfusunda gerekse şehre göç edenlerin sayısında meydana gelen artış üzerine bazı sıkıntılar ortaya çıktı. Hiz. Ömer, kabileler arasındaki dengeleri korumak ve nüfus dağılımını eşit biçimde yapmak için kabileleri yedi gruba ayırıp yerleşmeyi yeniden düzenledi ve şehir yedi ana mahalleye ayrıldı. Bu düzenlemeye "sübu' / esba" adı verildi (Taberî, IV, 48). Yedili sisteme göre nesep bağıyla birbirine bağlı olan kabileler aynı mahallelerde iskân edildi. Bu sistem sayesinde atıyye ve erzak dağıtımıyla cihad hazırlıkları daha kolay hale geldi. Buna göre Kinâne, Ehâbiş ve müttelikleri, Cedîle, Benî Amr b. Kays Aylân ve Ehlü'l-Âliye adlı kabileler birinci; Temîm, Rebîa'ya bağlı diğer kabileler ve Mudar'ın bazı kolları ikinci; Kudâa ve buna bağlı Gassân b. Şebâm, Becîle, Has'am, Kinde, Hadramut, Ezd ve diğer Yemen kökenli kabileler üçüncü; Esed, Gatafân, Muhârib, Nemir, Dübey'a, Tağlib, diğer Rebîa ve Nizâr kabileleri dördüncü; Mez-hic, Himyer, Hermdân ve müttelikleri, Tay ve diğer Yemen kabileleri beşinci; İyâd, Ak, Abdülkays, Hicr halkı ve Hamrâ halkı altıncı grubu oluşturuyordu. Kaynaklarda yedinci mahalleye iskân edilen kabilelerin adları zikredilmemektedir. Taberî, Kûfe'nin kuruluşu sırasında buraya yerleşen Yemenli kabilelerin (Kahtânîler) 12.000, Kuzey Arapları'nın (Adnânîler) 8000, Deylemliler'in 4000 kişi olduğunu kaydeder. Yâkût ise ilk kurulduğu dönemlerde nüfusunun 40.000'e ulaştığını söyler

(*Mu'cemü'l-büldân*, IV, 491). Kûfe'nin kuruluşunda hazır bulunan askerlere Ehlü'l-Kâdisiyye, Ehlü'l-Eyyâm ya da Nâzile denilirken şehre kuruluşunun ardından gelip yerleşenlere Nâbite, şehre daha sonra göç edenlere ise Revâdif isimleri verildi (Taberî, IV, 279). Hiz. Ömer'in son yıllarında Kûfe'ye gayri Arap unsurlar da iskân edildi. İranlılar'dan müslüman olan bazı gruplar şehre yerleştirildi. İranlılar'ın buraya yoğun yerleşimi ise Emevîler devrinde büyük bir kısmı Mecûsî olan grupların gelmesiyle gerçekleşti (Söylemez, s. 160). Hiz. Ömer zamanında sürgün edilen Necran hristiyanlarından bir kısmı ve onlarla birlikte olan yahudiler de Kûfe'ye geldi. Bunlar, önce İranlılar'ın oturduğu Hamrâu Deylem mahallesine yerleşmişken Hiz. Ömer'in vefatından sonra Nehrübân denilen bölgeye geçtiler. Kûfe'de iskân edilen yahudiler arasında Hîre, Enbâr ve Hicaz bölgesinden gelenler de vardı (Donner, s. 52-53). Hiz. Ali'nin yedili yerleşim planını kısmen değiştirdiği bildirilmektedir. Yerleşim planında Muâviye'nin Kûfe valisi Ziyâd b. Ebîh döneminde yenilik yapıldı.

Mısır'da Babilon şehrinin ardından İskenderiye'yi fetheden Amr b. Âs, Hiz. Ömer'e İskenderiye'nin Mısır'ın askerî ve idarî merkezi olarak kalmasını önermişti. Ancak Medine ile ordugâh-şehirler arasında nehir gibi bir engelin bulunmasını istemeyen Ömer'in emriyle Amr b. Âs, eski Babilon civarında Nil deltasının güneyinde bölgede ilk İslâm şehri olarak Fustat'ı kurdu (22/643). Şehrin kuruluşunda başta Medine olmak üzere Basra ve Kûfe örnek alındı. Amr b. Âs Camii ve dârülimârenin çevresindeki arazi Amr b. Âs'ın ordusunda yer alan 15.500 asker arasında kabilelerine göre taksim edildi. Kuruluşundan itibaren ordu kumandanlarının, devlet memurlarının, Amr b. Âs ile birlikte görev yapmış seçkin kimsele- rin yerleştiği Ehlü'r-Râye hıttası Fustat'ın merkezî mahallesi durumundaydı. Burada daha ziyade Kureys, Ensar, Eslem, Huzâa, Gîfâr ve Müzeyne gibi Hicaz kökenli kabileler oturuyordu (Sâlih Ahmed el-Alî, *Ehlü Fustât*, s. 39). Bu semtin Emevîler devrine kadar özel konumunu koruduğu, siyasî ve askerî güçlerin başarısı için inşa edilmiş uydu şehir niteliğini devam ettirdiği söylenir (Kubiak, s. 161). Amr b. Âs, aralarında Hermdân ve Himyerîler'in de bulunduğu bazı kabile mensuplarını şehrin güvenliği açısından önem taşıyan Nil nehrinin batısındaki Cîze'ye (Gize) yerleştirdi ve burayı kalelerle tahkim ettirdi. Piramitleriyle meşhur olan Cîze, denizden Nil yoluyla

gelebilecek saldırılara karşı Ravza adasıyla birlikte bir savunma hattı oluşturuyordu. Geniş bir alana yayıldığı anlaşılan Hamrâ hıttası şehrin kuzeybatısında yer alıyor ve Ehlü'r-Râye'nin kuzeyine bitişik olan Hamrâû'd-dünyâ, Hamrâû'l-vüstâ, şehrin kuzey sınırı boyunca uzanan Hamrâû'l-kusvâ olarak üç bölüme ayrılıyordu. Belî, Fehm, Udvân, Murâd, Selâmân, Yeşkür b. Lahm, Hüzeyl b. Müdrik, Yenne, Benî Erzak ve Rûbeyl gibi Mudarî yahut Yemenî Arap kabilelerinin yanı sıra (a.g.e., s. 161) bölgede gayri Arap müslümanlar da (mevâlî) iskân edildi, ayrıca hristiyan Kıptî unsuru da muhafaza edildi. Lefîf hıttasına Yemen asıllı Ezd, Hicr, Gassân, Şücâa, Cüzâm, Lahm, Vahaf ve Tenûh kabileleri yerleştirildi (Makrîzî, I, 296). Fustat'ın nüfusu ilk yirmi otuz yıl içinde birkaç kat arttı. Hz. Osman devrinde semtler arasındaki boş alanların çoğu dolmuş (İbn Abdülhakem, s. 128), Muâviye döneminde şehrin merkezî kısmında neredeyse boş arazi kalmamıştı. Fetihten sonra iskân amacıyla gelen Lahm, Murâd, Benî Kilâb ve Benî Aclân kabileleri kendi istekleri doğrultusunda Mısır'ın Feyyûm bölgesine yerleştirildi. Hz. Ömer, 20 (641) veya 16 (637) yılında fethedilen Musul'a Arap kabilelerini iskân ederek burayı da bir ordugâh-şehir haline getirdi ve ortasına büyük bir cami yaptırdı (Belâzûrî, *Fütûh*, s. 327). Hz. Osman Musul'a Ezd, Kinde, Tay, Abdülkays kabilelerinden 4000 kişi iskân etti. Mardin'in, Tûr Abdîn ve Dârâ ile beraber 19 (640) yılında İyâz b. Ganm tarafından fethedildiği ve ardından bölgede yoğun bir Arap iskânının gerçekleştirildiği zikredilir. Hz. Osman zamanında 25'te (645-46) Tiflis'e bir garnizon yerleştirilip emniyet sağlandı ve bölgeye müslüman topluluklar yerleştirildi.

32 (653) yılında fethedilen Kâlikâlâ'ya (Erzurum) 12.000 kişilik muhafız birliği yerleştirilerek kendilerine iktâ araziler verildi. Hz. Ali'nin Azerbaycan Valisi Eş'as b. Kays, Hz. Ömer devrinde fethedilen Erdebil'e Kûfe'den gelen bir grup Arap asker yerleştirmiş ve burayı büyük bir şehir haline getirmişti. Ardından Suriye, Basra ve Kûfe'den bu askerlerin mensup olduğu kabilelerden pek çok göçmen buraya geldi.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Meğâzî", 53; Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Şıffin* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1365, s. 117; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, I, 291, 297-298; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 98, 128, 161; Belâzûrî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 77, 275-276, 327; a.mlf., *Ensâb*, III, 79; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 488-489; IV, 42, 44-45, 48, 279; V, 368; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 264,

491-492; Cemâleddin el-Matarî, *et-Ta'rif bimâ enseti'l-hicre min me'âlimi Dâr'l-hicre* (nşr. Saîd Abdülfettâh), Mekke 1997; Makrîzî, *el-Hıta*, I, 296-297; Semhûdî, *Vefâ'u'l-vefâ bi-ahbâri dâr'l-Muştafa* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1404/1984, I, 110; Ali Tanoğlu, *Beşerî Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969, s. 211; a.mlf., "İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *TM*, XI (1954), s. 1; a.mlf., "The Geography of Settlement", *Review of Geography University of Istanbul*, sy. 1, İstanbul 1954, s. 1; Sâlih Ahmed el-Afî, *et-Tanzîmâtü'l-ictimâ'iyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Başra fi'l-karni'l-evvel el-hicrî*, Beyrut 1969; a.mlf., *İmtidâdû'l-'Arab fi şadri'l-İslâm*, Bağdad 1981, tür.yer.; a.mlf., *Hıta'tü'l-Başra ve mınṭakatüh*, Bağdad 1986, s. 9, 81-87, 93; a.mlf., *Ehlü Fustât*, Kahire 2000, s. 39, 237; a.mlf., "Hıta'tü Başra", *Sumer*, VIII, Bağdad 1952, s. 281-303; a.mlf., "Mınṭakatü Kûfe", a.e., XXI (1965), s. 229-252; a.mlf., "Tanzîmâtü'r-Resûlî'l-idâriyye fi'l-Medineti'l-münevver", *MMİr*, XVII (1969), s. 50-69; a.mlf., "Meşâdirü dirâseti târihi'l-Kûfe fi'l-karni'l-İslâmî'l-ülâ", a.e., XXIV (1974), s. 137-171; a.mlf., "Hıta'tü'l-Medineti'l-münevver", *el-'Arab*, XII, Riyad 1978, s. 1057-1121; F. McGrew Donner, *The Arab Tribes in the Muslim Conquest of Iraq* (doktora tezi, 1975), Princeton University, s. 52-53; L. Massignon, *Hıta'tü'l-Başra ve'l-Bağdâd* (trc. İbrâhim es-Sâmerrâî), Beyrut 1981, s. 22, 53; W. Kubiak, *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Settlement*, Varşova 1982, s. 123-125, 127, 161, ayrıca bk. tür.yer.; M. Şevkî b. İbrâhim Mekki, *Sükkânü'l-Medineti'l-münevver*, Riyad 1405/1985, tür.yer.; Abdülbâsîr Bedr, *et-Târîhu's-şâmil li'l-Medineti'l-münevver*, Medine 1414/1993, I, 248-251, ayrıca bk. tür.yer.; G. T. Scanlon, "Al-Fustât: The Riddle of the Earliest Settlement", *The Byzantine and Early Islamic Near East* (ed. G. R. D. King – A. Cameron), New York 1994, II, 170-179; Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bede'ülîkten Haderîliğe Kûfe*, Ankara 2001, s. 95, 160, 169, 291; Hüseyin Arslan, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001, s. 253, 317; M. İlyâs Abdülganî, *Büyütü's-şahâbe havle'l-Mescidi'n-nebevî*, Medine 1424/2003, s. 59-151, ayrıca bk. tür.yer.; Tahsin Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân* (doktora tezi, 2007), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; a.mlf., "Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 31, Isparta 2013, s. 73-88.

TAHSİN KOÇYİĞİT

Emevîler ve Abbâsîler. Emevîler ve Abbâsîler'de iskân faaliyeti fethedilen bölgelerdeki kadim şehirler, Basra, Kûfe ve Fustat gibi Hulefâ-yi Râşidîn devrinde kurulan şehirler ile Emevîler ve Abbâsîler döneminde Vâsîr, Kayrevan, Bağdat, Sâmerâ gibi idarî veya askerî maksatlarla tesis edilen yeni şehirlerde olmak üzere üç farklı eksen etrafında gelişti. İlk İslâm fetihleriyle birlikte uygulanmaya başlanan tehcir ve iskân siyaseti, Emevîler ve Abbâsîler döneminde bazı noktalardan farklılık gösterse de sistemli bir şekilde sürdürüldü.

Fethedilen bölgelerde hâkimiyet kurmak ve kalıcı olmak için buralarda yerleştirilecek kabilelere geniş araziler ve köyler iktâ edildi. Tehcir ve iskân siyaseti sadece askerî amaçlara yönelik olmayıp hâkimiyet altına alınan yerlerin İslâmlaşması da hedefleniyordu. Emevîler zamanında iktâ yoluyla Akdeniz sahil şeridinde, Bizans sınır boylarına ve yeni kazanılan Orta Asya topraklarına göçebe Arap kabileleri yerleştirildi. Abbâsîler devrinde ise iktâlar devletin siyasal öncelikleriyle bağlantılı biçimde verildi ve genellikle şehirleşmeye paralel iskân amaçlı bir politika izlendi.

Müslüman Araplar, fethedilen bölgelerin güvenliği için ilk olarak sınır boylarında kurulan ordugâhlara iskân edildi. Fetihten itibaren alanı genişleyince ülke içinde kalan ve bir kısmı "dârülhicre" sayılan bu ordugâhlar sivil merkezlerle dönüştü ve yeni yerleşim alanları ortaya çıktı. Fethedilen bölgelerdeki kadim şehirlerin eski düzenleri ve özellikleri korunurken yeni unsurlarla desteklenerek tekrar yapılandırıldı. Dimaşk, Humus ve Taberiye'de olduğu gibi bunların da şehir planları değiştirilmedi ve bu şehirlerin civarında askerî karargâh şeklinde kullanılan mahalleler oluşturuldu. Dimaşk gibi tarihî şehirler dinî ve etnik yapılarına göre mahallelere bölündü, şehrin merkezî kısmında cami ve hükümet binasının çevresinde hânedan mensuplarıyla idareci sınıfın oturduğu küçük bir müslüman mahallesi teşekkül ederken Arap kabileleri, şehrin dışında oluşturulan ve zamanla şehrin büyümesine paralel olarak merkezle bütünleşen yeni mahallelere iskân edildi (Abdülazîz ed-Dûrî, s. 253-254).

Emevîler döneminde Kayrevan ile Vâsîr, Abbâsîler döneminde Sâmerâ gibi askerî, Remle ve Bağdat gibi idarî amaçlı şehirler kuruldu. Bu şehirlerde de mahalleler cami, dârülmâre ve çarşı ekseninde kabile esasına göre birbirinden ayrı birimler halinde düzenlendi. Ayrıca sınırlarda askerî maksatla tesis edilen Münestîr, Sûse, Rabat gibi hisarlar zamanla önemli miktarda sivil yerleşimin görüldüğü şehirlere dönüştü.

İlk Emevî Halifesi Muâviye döneminde Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh kabilecilik faaliyetlerini ortadan kaldırmak için Basra ve Kûfe'deki kabilelerin yerleşimiyle ilgili yeni bir düzenleme yaptı. Basra'da Arap kabilelerinin oturduğu mahalleleri "humus" denilen beş bölgeye ayırdı. Kûfe'de ise yedili sistemi (esbâ) terkedip dörtlü (erba') yerleşim sistemini uygulamaya koydu. Nizârî ve Yemenî kabileleri aynı mahallelerde bir